

Struktura jazyka

Roviny analýzy jazyka. Fonetika

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz
http://nlp.fi.muni.cz/poc_lingv/

Obsah:

- ▶ Roviny analýzy jazyka
- ▶ Fonetika a fonologie

Struktura jazyka zahrnuje informace o:

- ▶ co jsou **slova** (z jakých **znaků**, jaké slovní tvary a jejich složky)
- ▶ jak se slova (větné složky) kombinují do **vět**
- ▶ co slova označují, jaké jsou jejich **lexikální významy**
- ▶ jak se **význam věty** skládá z významů slov a slovních spojení (větných složek)

zpracování jazyka dále potřebuje:

- ▶ obecnou (encyklopedickou) **znalost světa** (ontologie)
- ▶ **inferenční mechanismus**
- ▶ znalost **komunikační situace**

Roviny analýzy jazyka – příklad

rovina analýzy

příklad

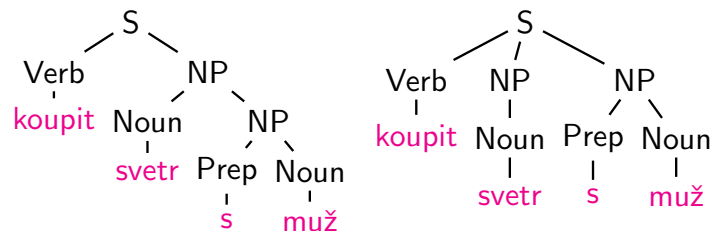
pragmatická

$Koupit(I_2, Svetr, T_{I_3}) \wedge accomp_by(I_2, Muž)$

sémantická

$Koupit(Ona, Svetr, T_{min}) \wedge with(Svetr, muž)$
 $Koupit(Ona, Svetr, T_{min}) \wedge accomp_by(Ona, Muž)$

syntaktická

morfologická

koupit–Verb3FSP, svetr–Noun4IS, s–Prep7, muž–Noun7MS

fonetická

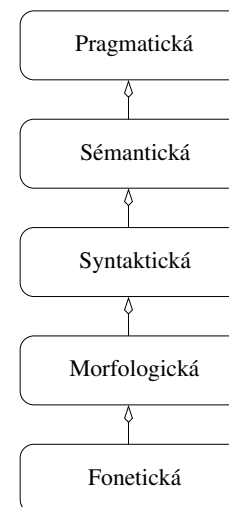
[k o u p i l a s v e t r s m u z e m]

povrchová

“Koupila svetr s mužem.”

Roviny analýzy jazyka

znalosti struktury jazyka jsou propojeny **hierarchicky**

jazykové **roviny**:

- ▶ fonetická
- ▶ morfologická
- ▶ syntaktická
- ▶ sémantická
- ▶ pragmatická
- ▶ kontextová
- ▶ znalost základní ontologie
- ▶ jazykové metaznalosti

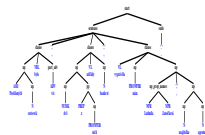
Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **fonetická** – postihuje vztahy mezi zvuky používanými v (mluveném) jazyce, jejich skládání do slabik a slov
foném – nejmenší jednotka jazyka, která může **odlišit** význam nadřazených jednotek
kosit/nosit fonémy *k* a *n* odlišují dvě slova
 často odpovídají *znakům* → vždy ale označují *zvuky*

NLP úkoly: např. **syntéza řeči**, **rozpoznávání řeči**, **rozpoznávání emocí v hlase**

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **syntaktická** – struktura větných frází
 popisuje, jak vypadá **gramaticky správná věta**, většinou pomocí **pravidel gramatiky**
syntaktický analyzátor – nástroj, který analyzuje vstup na základě gramatiky
 na výstup dává různé info, např. **derivační stromy**

NLP úkoly: např. **generování jazyka**, **extrakce informací**, **korektury gramatiky**, **extrakce termínů a klíčových frází**

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **morfologická** – interní struktura slov, skládání slov z menších jednotek
morfém – nejmenší jednotka, která může **nést** význam
pří-lež-it- **pří** – prefix (*blízko*)
-ost-n-ými: **lež** – lexikální kořen (*ležet*)
it – adjektivní derivační sufix (*ten, který*)
ost – substantivní derivační sufix (*ta skutečnost, že*)
n – adjektivní derivační sufix (*charakteristický pro*)
ými – gramatický afix (*instrumentál plurálu*)

NLP úkoly: např. **indexování textů**, **korektury pravopisu**, **analýza sentimentu**, **získávání informací**, **modelování tématu/stylu**

Roviny analýzy jazyka – pokrač.

- ▶ **sémantická** – význam výrazů přirozeného jazyka a jejich kombinací
 hodně závisí na zvolené **sémantické reprezentaci**
logická analýza věty – strukturní část sémantické analýzy
- ▶ **pragmatická** – zkoumá vztah mezi výrazy přirozeného jazyka a **kontextem**
 často se do ní řadí znalost **komunikační situace**, **základní ontologie** a **jazykových metaznalostí**

NLP úkoly: např. **porozumění textu**, **dialog člověk–stroj**, **zpřesněné verze úkolů z ostatních vrstev**

Fonetika a fonologie

Fonologie:

- ▶ **fonologický systém** jazykových zvuků v *určitém jazyce*
- ▶ pracuje s **gramatikou** řečových zvuků
- ▶ pomocí gramatických pravidel popisuje historické změny i současné alternace

Fonetika:

- ▶ studuje **produkcí, přenos a příjem** jazykových zvuků
- ▶ má klíčový význam např. pro oblast automatického **rozpoznávání** a **syntézy řeči**
- ▶ není tradičně chápána jako součást gramatiky jazyka

Členění řečového proudu

řečový proud:

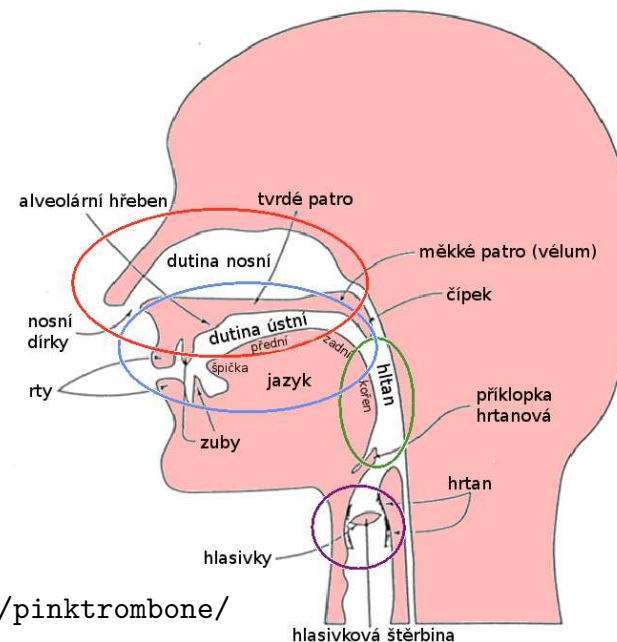
- ▶ nejsou mezery mezi slovy
- ▶ nejsou žádné izolované zvuky
- ▶ přesto všechny jazyky pracují s lingvistickými jednotkami jako separátními

oronym/orofón – fráze, které zní stejně/podobně, ale mají jiný obsah (≠ české *oronymum*!)

It's not easy to recognize speech.
It's not easy to wreck a nice beach.

v češtině např. *pohádce/po hádce, vesnu/ve snu, máti/má ti*
častější **homofonní slova** – *být/bít, výška/vížka, přeskáče/přezkáče, sběh/zběh*

Kde vznikají jazykové zvuky?

<https://dood.al/pinktrombone/>

Fonetické jednotky

▶ foném (*phoneme*)

- ▶ základní jednotka **zvukového systému** jazyka
- ▶ foném je *abstraktní věc*, konkretizuje se pomocí *fónů* (viz dále)
- ▶ např. v **češtině** – 37 základních fonémů:

a, a:, b, ts, tS, d, d', dz, dZ, e, e:, f, g, h\, x, i, i:, j, k, l, m, n, n', o, o:, p, r, r', s, S, t, t', u, u:, v, z, Z

▶ fón (*phone*)

- ▶ **řečový zvuk** z hlediska jeho **fyzikálních charakteristik** (zvuková vlna určitého tvaru)
- ▶ bez zařazení k zvukovému systému jazyka
- ▶ jeden **foném** odpovídá **množině** fónů
- ▶ **alofón** určitého fonému = jeden z množiny fónů tohoto fonému např. **n**osit, **ba**nka

Fonetická transkripce

- ▶ jeden z nejpoužívanějších **nástrojů fonetiky**
- ▶ **převod** řečového proudu do lingvisticky významných **symbolických jednotek**
- ▶ používá se standardních **fonetických abeced** (viz dále)
- ▶ **široká** × **úzká** (broad/narrow) transkripce = převod *do fonémů/fónů*
- ▶ důvody pro tento převod: nedostatečnost písmenného zápisu, mezijazykové/krajové variace v písmenném zápisu
 - jedno písmeno → různý zvuk
 - spodoba znělosti v češtině: *vyplít* [v] / *vpustit* [f]
 - krajové variace výslovnosti: *shánět* – moravská [z h], česká [s ch]
 - ‘c’ → [c] v latinském *Cicero*, [k] v *canis*, [č] v italském *ciao*
 - ‘ch’ → [ch] v čes. *chovat*, [č] v angl. *cheat*, [k] v it. *Chianti*
 - jeden zvuk → různá písmena (foném může být zaznamenán více písmeny)
 - [j] → ‘j’ v českém *jídlo*
→ ‘y’ v anglickém *yes*
→ ‘ea’ v anglickém *beautiful*
 - [f] → ‘f’ v českém *fyzika*
→ ‘gh’ v anglickém *laugh*
→ ‘ph’ v řeckém *philosophia*

Příklady dat pro českou transkripci pro MBROLA

- ▶ pravidla pro přepis do fonémů

```

CLASS SA [aáeéěiioóuúýý] # samohlásky
CLASS ZPS [bdd'gvzžhCČ] # znělé párové souhlásky
CLASS NPS [ptt'kfsšHcč] # neznělé párové souhlásky
[[ dě ]] → d' e
[[ b ]] ( _|NPS|ZPS_ ) → p
[[ p ]] ZPS → b
  
```

- ▶ vstup pro MBROLA – text “shání tě těž muž”

```

_ 200 0 132      i: 93 0 114      S 81 0 114
z 57 0 115      t' 27 0 120     m 43 0 120
h 45            e 50 0 114      u 61
a: 137         t 31 0 120      S 110
n' 75 0 132    e: 102          #
  
```

- ▶ zvuková databáze cz2 – 37 fonémů, 1442 difónů
nutné ručně “nařezat” všechny difóny

Fonetické abecedy IPA a SAMPA

IPA:

- ▶ *International Phonetic Alphabet*
- ▶ vznikla v roce 1886 v Paříži, od té doby několik revizí (poslední 1996, drobnosti pak 2005 a 2015)
- ▶ speciální znak pro vyjádření každého **fónu**
- ▶ mezinárodně **standardní zápis** – jsou k dispozici tabulky a fonty
- ▶ *Unicode* – speciální IPA znaky v rozsahu U+0250–02AD
zápis např. www.i2speak.com

SAMPA:

- ▶ *Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet*
- ▶ vznikla v projektu SAM (Speech Assessment Methods) v letech 1987–89
- ▶ **strojově čitelná** fonetická abeceda
- ▶ <http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/>

IPA – souhlásky

v **americké angličtině** – *pulmonické* i *nepulmonické*

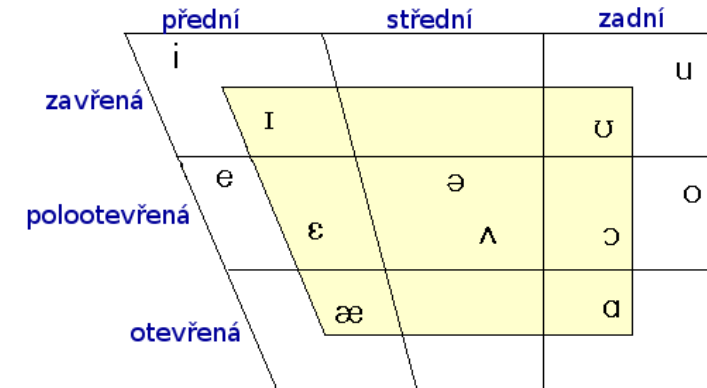
	labio-		alveolára				palatála		velára	glotála	
	labiála	dentála	dentála								
ploziva	p b			t	d			k	g		
frikativa		f v	θ ð	s	z	ʃ ʒ				h	
afrikáta						tʃ dʒ					
nazála		m			n			ŋ			
aproximanta					l						
laterální					r						
retroflexní											
koartikulovaná	w						j				

IPA – souhlásky ve slovech

p	<u>plate</u> , <u>piece</u> , <u>spin</u> , <u>capital</u> , <u>stop</u> , <u>tramp</u>	s	<u>ceiling</u> , <u>slim</u> , <u>psychology</u> , <u>Pacific</u> , <u>nasty</u> , <u>pass</u>
t	<u>trip</u> , <u>time</u> , <u>winter</u> , <u>retire</u> , <u>wait</u> , <u>front</u>	z	<u>zoo</u> , <u>zipper</u> , <u>hazard</u> , <u>prison</u> , <u>cares</u> , <u>breeze</u>
k	<u>kite</u> , <u>climb</u> , <u>character</u> , <u>rocket</u> , <u>back</u> , <u>sink</u>	ʃ	<u>shore</u> , <u>sugar</u> , <u>nation</u> , <u>rash</u> , <u>Porche</u>
b	<u>bill</u> , <u>brush</u> , <u>sober</u> , <u>ramble</u> , <u>sob</u> , <u>bulb</u>	ʒ	(<u>genre</u>), <u>visual</u> , <u>measure</u> , <u>decision</u> , <u>massage</u>
d	<u>dark</u> , <u>drive</u> , <u>redden</u> , <u>ponder</u> , <u>head</u> , <u>hard</u>	h	<u>hat</u> , <u>who</u> , <u>ahead</u> , <u>perhaps</u>
g	<u>go</u> , <u>grease</u> , <u>rigor</u> , <u>anger</u> , <u>log</u> , <u>iceberg</u>	tʃ	<u>China</u> , <u>cheap</u> , <u>ritual</u> , <u>teaching</u> , <u>beach</u> , <u>punch</u>
m	<u>man</u> , <u>mile</u> , <u>remorse</u> , <u>ample</u> , <u>climb</u> , <u>harm</u>	dʒ	<u>jump</u> , <u>pidgeon</u> , <u>reject</u> , <u>individual</u> , <u>ridge</u> , <u>engine</u>
n	<u>nice</u> , <u>know</u> , <u>enough</u> , <u>cunning</u> , <u>sign</u> , <u>burn</u>	l	<u>light</u> , <u>look</u> , <u>pillow</u> , <u>applaud</u> , <u>salt</u> , <u>ball</u> , <u>girl</u>
ŋ	<u>finger</u> , <u>singer</u> , <u>drunk</u> , <u>rang</u> , <u>thing</u>	r	<u>real</u> , <u>row</u> , <u>around</u> , <u>part</u> , <u>care</u> , <u>hear</u>
θ	<u>thank</u> , <u>three</u> , <u>ether</u> , <u>panther</u> , <u>path</u> , <u>birth</u>	w	<u>wind</u> , <u>was</u> , <u>await</u> , <u>swim</u> , <u>queen</u>
ð	<u>then</u> , <u>these</u> , <u>feather</u> , <u>breathe</u>	j	<u>yes</u> , <u>use</u> , <u>beyond</u> , <u>beauty</u> , <u>punitive</u>
f	<u>fit</u> , <u>fly</u> , <u>effort</u> , <u>perform</u> , <u>enough</u> , <u>Ralph</u>		
v	<u>very</u> , <u>view</u> , <u>every</u> , <u>prevail</u> , <u>love</u> , <u>starve</u>		

IPA – samohlásky

v americké angličtině
vokální čtyřúhelník

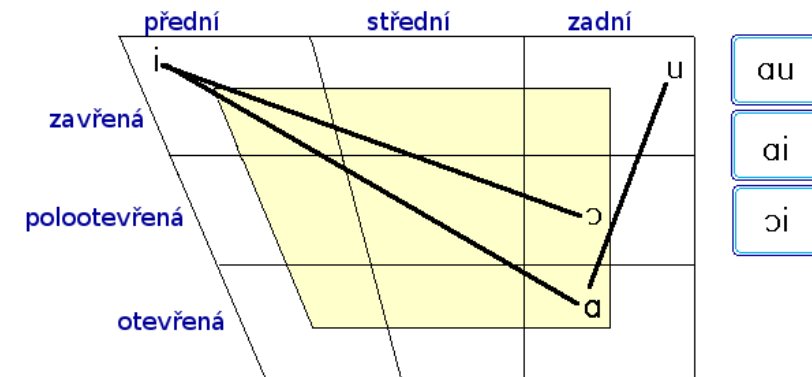

IPA – samohlásky ve slovech

i	<u>heed</u> , <u>beat</u> , <u>believe</u> , <u>people</u> , <u>scary</u>	u	<u>food</u> , <u>boot</u> , <u>pool</u> , <u>through</u> , <u>who</u> , <u>sewer</u>
I	<u>hid</u> , <u>bit</u> , <u>injure</u> , <u>resist</u> , <u>finish</u>	ʊ	<u>hood</u> , <u>book</u> , <u>pull</u> , <u>put</u> , <u>would</u>
e	<u>hate</u> , <u>bait</u> , <u>great</u> , <u>they</u> , <u>say</u> , <u>neighbor</u>	o	<u>hole</u> , <u>boat</u> , <u>sew</u> , <u>know</u> , <u>so</u>
ε	<u>head</u> , <u>bet</u> , <u>friend</u> , <u>says</u> , <u>guest</u>	ɔ	<u>bought</u> , <u>law</u> , <u>wrong</u> , <u>stalk</u>
æ	<u>had</u> , <u>bat</u> , <u>laugh</u> , <u>calf</u> , <u>language</u>	ɑ	<u>pot</u> , "la", <u>stocking</u> , <u>father</u> , <u>rob</u>
ə	<u>above</u> , <u>around</u> , <u>sofa</u> , <u>police</u>		
ʌ	<u>bus</u> , <u>rush</u> , <u>under</u> , <u>other</u>		

IPA – dvojhlásky

v americké angličtině

ai	<u>find</u> , <u>high</u> , <u>aisle</u> , <u>quiet</u> , <u>ride</u>
au	<u>house</u> , <u>crown</u> , <u>around</u> , <u>flower</u> , <u>how</u>
ɔi	<u>boy</u> , <u>enjoy</u> , <u>Freud</u> , <u>avoid</u> , <u>join</u>

Text-to-Speech systémy

- ▶ **syntéza řeči** – převod psaného textu na (digitální) zvuk
- ▶ TTS, *Text-to-Speech*
- ▶ dvě hlavní části
 1. **jazykový modul**, NLP modul
 - vstup = text
 - výstup = fonémy + prozodická informace
 - označována také jako TTP, *Text-to-Phoneme*
 2. **modul zpracování signálu**, DSP (Digital Signal Processing) modul
 - vstup = výstup z NLP modulu
 - výstup = zvukový soubor

Příklady TTS systémů se vztahem k češtině

- ▶ **Epos** – z 90. let, Karlova univerzita a ČAV, nejlepší český open source
- ▶ **MBROLA** – difónová syntéza MBR-PSOLA, řeší DSP část
Mikuláš Piňos, DP 2000 – česká DB pro MBROLA, `text2phone` v Perlu
- ▶ **Demosthenes** – FI MU Brno, laboratoř LSD
slabiková syntéza, základní prozodie
- ▶ **ARTIC** (ARTificial Talker In Czech) – ZČU Plzeň, **DEMO**
obsahuje i “Talking head” vizuální část
- ▶ **CS-Voice 97** – komerční, Frog Systems, pro Windows
- ▶ **Espeak** – open source, formantová syntéza, včetně češtiny
- ▶ **Festival** – z Edinburghu, GPL, hodně jazyků, projekt Festival Czech